

УДК: 821:801.73

Кыдыр Төрәли Едилбайулы

Казакстан Республикасынын Илим жана жогорку билим берүү министрлигинин илим комитетине караштуу М.Ауэзов атындагы Адабият жана искусство институту, Алматы шаары, Казакстан Республикасы, филология илимдеринин кандидаты, жетектөөчү илимий кызматкер

**«КИССАС АЛЬ-АНБИЯ» («ПАЙГАМБАРЛАР ЖӨНҮНДӨ БАЯНДАР»)
ЧЫГАРМАСЫНДАГЫ ЖАНРЛАРДЫН ЖЕКЕ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

Кыдыр Төрәли Едилбайулы,

Институт литературы и искусства им. М.Ауэзова при Комитете науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, г.Алматы, Республика Казахстан, кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник

**ИНДИВИДУАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЖАНРОВ В ПРОИЗВЕДЕНИИ
«КИССАС АЛЬ-АНБИЯ» («РАССКАЗЫ О ПРОРОКАХ»)**

Kydyr Torali,

M. Auezov Institute of Literature and Art of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Republic of Kazakhstan, candidate of philological sciences, leading researcher

**INDIVIDUAL FEATURES OF GENRES IN THE WORK
«KISSAS AL-ANBIYA» («STORIES ABOUT THE PROPHETS»)**

Аннотация. Бул макалада XIV кылымда жазылган Насир ад-Дин Бурхан ад-Дин Рабгузинин «Киссас аль-анбия» чыгармасында колдонулган жанрлар менен адабий үлгүлөрдүн өзгөчөлүгү тууралуу айтылат. Орто кылымдагы түрк жазма мурасы XIII-XIV кылымдарда диний-дидактикалык жана диний-суфийлик багытында өнүгүп, тематикалык жактан байып, жанр жагынан өнүктү. Орто кылымда араб, перс тилдеринде жазылган көркөм чыгармалар түрк адабий тилине которулган. Алтын Ордо жазма эстеликтери кийинки мезгилдеги чыгармалардын калыптанышына чоң таасирин тийгизген. Казак, кыргыз, өзбек, башкыр, ногой, татар, түркмөн сыяктуу элдердин кийинки кылымдардагы жазма адабиятынын өнүгүшүнө таасир эткен чыгармалардын катарында Рабгузинин чыгармачылыгы да кирет. Анын «Киссас аль-анбия» («Пайгамбарлар баяны»), «Киссас аль-анбия Рабгузи» («Рабгузинин пайгамбарлар тууралуу баяны»), «Киссас аль-анбия'алейхи ас-салам» («Пайгамбарлар баяны (а.с.)») жана «Киссаи Рабгузи» («Рабгузи баяны») деген чыгармалары кеңири тараган. Бул адабий эстеликтин ар кандай аталышта берилишинин башкы себеби – мусулман элдеринде пайгамбарлар тарыхына арналган диний-дидактикалык эмгектер көп болсо да, чыгарманын автору айтылган эмес. Ошондуктан бул чыгарманын поэтикасын, жанры жана көркөмдүк өзгөчөлүгүн изилдөө маанилүү.

Негизги сөздөр: жанр, адабий эстелик, орто кылым, текст, диний-дидактикалык, Алтын Ордо, композиция, сюжет, образ

Аннотация. В этой статье рассказывается о специфике жанров и литературных выражений, использованных в произведении Насира ад-Дина Бурхана ад-Дина Рабгузи «Киссас аль-Анбия», написанном в XIV веке. Средневековое турецкое письменное наследие развивалось в форме религиозно-дидактического и религиозно-суфийского в XIII-XIV вв. и тематически расширялось. Развивалась жанровая специфика. В средние века художественные произведения, написанные на арабском и персидском языках, переводились на турецкий литературный язык. В результате литературных связей возросли художественные

особенности турецкой письменной литературы. Письменные памятники Золотой Орды способствовали развитию произведений более позднего времени. Среди произведений, оказавших влияние на развитие письменной литературы в последующие века таких народов, как казахский, кыргызский, узбекский, башкирский, ногайский, татарский, туркменский и др., были произведения Рабгузи. Это его литературное произведение получило широкое распространение в стране под названием «Киссас аль-Анбия» («История пророков»), Киссас аль-Анбия Рабгузи («История пророков Рабгузи»), «Киссас аль-Анбия алейхи ас-салам» («История пророков (мир ему и благословение)») и «Киссас Рабгузи» («История Рабгузи»). Основная причина, по которой эта литературный памятник получила различное название, заключается в том, что у мусульманских народов было много религиозно – дидактических работ, посвященных истории пророков, и было принято называть произведение именем автора. Поэтому важно изучить поэтику, жанр и художественную направленность этого произведения.

Ключевые слова: жанр, литературный памятник, средневековые, текст, религиозно-дидактический, Золотая Орда, композиция, сюжет, образ.

Abstract. This article describes the specifics of genres and literary expressions used in the work of Nasir ad-Din Burhan ad-Din Rabguzi “Qissas al-Anbiya”, written in the 14th century. The medieval Turkish written heritage developed in the form of religious-didactic and religious-Sufi in the XIII-XIV centuries and thematically expanded. Genre specifics developed. In the Middle Ages, works of art written in Arabic and Persian were translated into Turkish literary language. As a result of literary connections, the artistic features of Turkish written literature increased. Written monuments of the Golden Horde contributed to the development of works of later times. Among the works that influenced the development of written literature in the following centuries of such peoples as Kazakh, Kyrgyz, Uzbek, Bashkir, Nogai, Tatar, Turkmen, etc., were the works of Rabguzi. This literary work of his was widely disseminated in the country under the name «Qissas al-Anbiya» («History of the Prophets»), «Qissas al-Anbiya Rabguzi» («History of the Prophets Rabguzi»), «Qissas al-Anbiya alayhi al-salaam» («History Prophets (peace and blessings be upon him)») and «Kissas Rabguzi» («History of Rabguzi»). The main reason why this literary monument has received a different name is that the Muslim peoples had many religious and didactic works devoted to the history of the prophets, and it was customary to name the work after the author. Therefore, it is important to study the poetics, genre and artistic orientation of this work.

Key words: genre, literary monument, Middle Ages, text, religious and didactic, Golden Horde, composition, plot, image.

Орто кылымдагы адабий эстеликтердин ичинен Насир ад-Дин Бурхан ад-Дин Рабгузинин 1310-жылы жазылган «Киссас ар-Рабгузи» аттуу чыгармасы эл арасына кеңири тараган.

Бул чыгарма башка түрк элдеринин адабияты сыяктуу эле XIX-XX кылымдарда кыргыз акындарына катуу таасир эткен. Бир гана Молдо Кылычтын чыгармачылыгына кандай таасир эткенин А.Акматалиев: «Кыргыз акындары да Рабгузинин чыгармачылыгындагы түбөлүктүү темаларга кызыгышып, анын ойлорун улантууга аракеттенишкен. Мына ошондой акындарыбыздын бири – Молдо Кылыч», – деп белгилейт [1, 128-б.].

Ал эми Т.Саманчин: «Зар замандын» орто жеринде пайгамбарлардын тарыхы сүйлөнөт. Кылыч бул жерди Рабгузинин

«Кыса Асламбиясынан алып, кыскача айтып чыккан. Кылычтын бул маселеге токтолушу, анын өмүр жөнүндөгү көз карашынан келип чыккан», – деген оюн айткан [2, 235-236-бб.].

Б.Кебекова Молдо Кылычтын Рабгузинин Киссасын «китептин жоргусу» деп атап, кыргыз тилине которгунун белгилесе [1, 153-б.], ошол доордун дагы бир акыны – Токтогазы Жусупбек Уулунун (1864-1933) 1898 жылы 32 жашында Канай манаптын катыны Кенжетай дегенге 200 беттен артык «Кисса – Анбияны» кыргызчага которгонун жазып, сыйлыкка көрсөтүлгөнү тууралуу маалыматтар бар [1, 247-б.].

Түрк элдеринин адабиятынын өнүгүшүнө таасир эткен чыгармаларды П.М.Мелиоранский, А.В.Ерофеев, С.Е.Малов, Н.П.Остроумов, Н.Ф.Катанов, В.В.Радлов, Н.И.Ильминский, В.Р.Розен, М.М.Габде-

рахимов, Г.Х.Арифган, А.Н.Нажип, А.Р.Те-нишев, Г.Г.Фитрат, Н.Маллаев, Э.Фазылов сыяктуу түрк таануучулар менен бирге, I.Jalil, S.Cagatay, K.Gronbech, J.Schinkewitsch, J.Thuri, F.Koprulu, H.E.Boeschoten, M.V.Damme сыяктуу батыш жана түрк окумуштуулары изилдеген. Ошондой эле, Б.Кенжебаев, Х.Сүйүншалиев, А.Кыраубаева, Н.Келимбетов, Г.Айдаров, А.Курышжанов, Н.Сагындыков, Т.Кыдыр сыяктуу казак окумуштуулары да Рабгузинин мурасын адабий жана тилдик жактан изилденишине чоң салым кошкон. Өзгөчө, адабият таануучу А.Кыраубаеванын «Кылымдар мурасы» аттуу китебинде [3] бул чыгарма көркөмдүк жактан изилденгенин, Т.Кыдыр [4] бул чыгарманы алгач ирет түпнускадан казак тилине толук которгонун баса белгилейт.

Ошондой эле, соңку жылдары боордош түрк тилдүү окумуштуулардын Рабгузи мурасын улуттук дүйнө тааным аркылуу кайра карала баштаганы байкалат. И.Остонакулов [5], Х.Сафарова [6] жана Н.Хажиева [7] сыяктуу окумуштуулардын ошол багытта кандидаттык диссертация жазганы буга далил боло алат.

Рабгузинин «Киссас аль-анбиясы» ислам цивилизациясынын чегинде пайда болсо да, ошол кездеги жазма адабияттын салттуу шарттарын бекем сактаган. Автор чыгарманы бүткүл ааламды жараткан Жаратуучуга дуба келтирип, андан соң, Мухаммад пайгамбарга мактоолор менен салават арнаган. Өз заманынын даанышманы Насир ад-Дин Токбугабекке арнап, эмгектин кандай жазылып калганын да камтып кеткен. Андан кийин гана негизги бөлүмгө кирген. Эмгектин сонунда автордун Жаратуучуга жалынган дубасы «Рабгузи Кыссасынын соңу» деген ыр саптары менен аяктайт.

Рабгузи пайгамбарлардын тарыхын окурманга кызыктуу кылып жеткирүү үчүн чыгармада **кысса, хикая, пайда, газал, хабар, андату, риваят, суроо-жооп, үгүт-насыят, эскерту, сүйүнчү** сыяктуу жанрларды жана адабий үлгүлөрдү кеңири пайдаланган.

Аталган эмгекте жалпы 51 кысса берилген. «Адам Сафи (Алланын ага саламы болсун) Кыссасы», «Кабыл мен Абил Кыссасы», «Шис (Алланын ага саламы болсун) Кыссасы», «Бул Ыдырыс (Алланын

ага саламы болсун) Кыссасы» сыяктуу кыссалар, негизинен, пайгамбарлардын үлгүлүү өмүрү жана ислам тарыхындагы алгачкы диний окуяларды таратууда колдонулган. Кыссалардын ичинде бир нече адабий жанрлар жана үлгүлөр орун алган.

Кыссалардын композициялык түзүлүшү, көбүнчө, мындай берилет: газал, хикая, хабар, риваят, сурро-жооп, пайда, хикмет, латифа, жарлык, сүйүнчү ж.б. Ошентсе да, бул түзүлүш туруктуу эмес.

Кыссалардын чоң-кичинелигине байланыштуу өзгөрүп турат. Мисалы, Жусуп пайгамбар кыссасынын ичинде бир нече жанр катары менен берилсе, Шис пайгамбар кыссасында бир-эки жанр гана орун алган. Тагыраак айтканда, пайгамбарлардын үлгүлүү өмүрүнө байланышкан хикая-уламыштардын көлөмүнө карай андагы жанрлар да өзгөрүп турат.

Рабгузи өзү сүрөттөгөн кейипкердин адабий бейнесин жаратуусу анын жеке чеберчилигин көрсөтүп турат.

Ал ар бир пайгамбардын Кыссасын баяндоонун алдында ошол каармандын тарыхый бейнесин сыпаттоо аркылуу окурманга көп маалымат берүүгө аракет кылат. Мисалы чыгармадагы Хут пайгамбар Кыссасы мындай саптар менен башталган:

«Нух (Алланын ага саламы болсун) уулу Самуулу Ирам уулу Ауаз уулу Ад уулу ал-Жүлүт уулу Риях уулу ы Абдулла уулу Хүт (Алланын ага саламы болсун). Беш пайгамбардын арабдан чыккандыгы айтылат. Алар: Худ, Салих, Шис, Исмайыл жана Мухаммед (Алланын ага саламы болсун).

Ал – «Уэ илэ 'эдин эхәһум һудән» («Жане Ад коомуна алардын бир тууганы Хутту (жибердик)») чапанын кийген, «Йә қауми у'буду Аллаһа» («Эй, менин коомум, Аллага кулчулук кылгыла») деп жарлык кылган, «Йә, һуду мә житәнә бибәйинәтин» («Алар: «Эй, Хут, сен бизге эч бир далил алып келген жоксуң») далилин уккан, «Фә и'тинә бимә тә'идунә» («Уәде қылған нәрсеңдi алып кел») сөзүн тыңшады, «Уә убәллиғукум мә урсилту биһи» («Жана мен силерге алып келген нерсемди жеткизип жатам») деп айткан, «Уә ләкинни әрақум қаумән тәжхәлунә» («Башкача айтканда силерди караңгы эл көрөм») деп жооп берет – ХУТ (Г.С.)» [4, 51-б.].

Ошентип Рабгузи Хут пайгамбардын портретин жаратууда Куран аяттарын көркөмдүк деталь катары пайдаланып, сүрөттөлүп жаткан Алланын элчиси тууралуу башынан эле толук маалымат берүүгө аракет кылат. Ал саптарда Нухтун байыркы мезгилде Ад коомуна пайгамбар катары жиберилгендиги, анын Хак динди таанытканы, коомдун ага каршы чыкканы, натыйжада ал элдин каргышка учураганы кыскача баяндалып өтөт.

Андан ары окуя ошол сызыктын негизинде өнүгүп жүрүп отурат. Ошондуктан кыссанын башында келген бул саптар автордун баяндай турган окуянын маанисин түшүндүрдү десек болот.

Рабгузи колдонгон жанрлардын бири – **хикая**. Автор өз чыгармасында кыссаны баяндап жатып, «Хикая», «Хикаяда мындай келет», «Хикая кылат» деп, ошол кейипкерге байланыштуу хикаялардан да пайдалана билген. Мисалы, Шис пайгамбарга арналган кыссада Рабгузи ошол Алла элчисинин токуучулук өнөрү болгонун белгилейт. Мына ошол токуучулук кесибине байланыштуу бир кыска хикаяны берет: *«ХИКАЯ: Имам Шайкы Жуйбари (Алла андан ыразы болсун) бир күнү шакирттери менен отурган эле. Бирөө ачууланып эшикти кагат. Бул ким болсо да бул төртөөнүн бири: же сакалчан, же токуучу, же мугалим, же жагымсыз кабар алып келген бирөө. Караса, чын эле ошондой экен»* [4, 37-б.].

Ошентип, кыссалардын ичинен орун алган хикаялар баяндалып жаткан окуялар тизмеги менен катарлаша өнүгүп, бири-бирин улап, окурманга кызыктуу болот.

Рабгузи кыссаларда баяндалып жаткан окуяларга байланыштуу суроолорду коюп, өзү бирден жооп берет. **«Суроо-жоопту»** берүү максаты – чыгарманы окуп жатканда окурманда пайда болгон суроолорго жооп берүү үчүн окуяга байланыштуу кызыктуу хикаяны баяндап берүү болуп саналат.

Мисалы, Исмайыл пайгамбар Киссасында: *«Бир хадисте Расул (Алланын ага саламы болсун): «Энә ибну эбихэйни» («Мен эки курмандыктын баласымын»), – деген. Мааниси: эки курмандыктын уулумун деген сөз. Ошондой эле Исмайыл да, Исхак да», – деген* [4, 83-б.] пайгамбардын хадисин берет: *«СУРОО: Мустафа (Алланын ага саламы болсун) Ис-*

хактын эмес, Исмайылдын урпагы. Эки курмандыктын уулумун дегенинде кандай маани бар?

ЖООП: *Арабдардын аталаш агасын ата деген салты бар. Аалымдардын кээ бир «Эгер Исмайыл курмандык эле деп үч талак ант ичсе, аялына талак болбойт, себеби Алла Тааланын Куранында Исмайыл курмандык чалынган Киссасынын аягында «Уә бәшшәр-нәһу би Исхакә нәбийән мин әс-салихинә» («Жана Биз ага Исхак аттуу бир перзент болорун, анын пайгамбар болорун жана чыныгы кулдарыбыздан болорун сүйүнчүлөдүк») деген аяты бар. Башкача айтканда, «Энә ибни э-бихэйни» («Мен эки курмандыктын уулумун») деген сөздө мындай туура чечим чыгат: бир – Исмайыл, экинчиси – (Мухаммед пайгамбардын) атасы Абдолла» – деп, «суроо-жооп» ыкмасын колдонду [4, 83-б.].*

Жалпы орто кылымдагы кээ бир чыгармаларда «суроо-жооп» ыкмасы көп кездешет. Чындыгында, диний-таанымдык эмгектерде жыш колдонулганы баса белгилеп өтүүгө болот. Алтын Ордо доорунда жазылган «Сираж аль-кулуб» чыгармасында кырк суроого кырк жооптун берилиши – анын ачык далили.

Рабгузи өз чыгармасында окурманга айта турган акыл-ойун **«пайда»** деген бөлүм менен берген. Автор бир хикаяны баяндап жатып, андан чыгарган жыйынтыктарын окурманга «пайда» аркылуу түшүндүрүп турган. Чыгармада «пайда», көбүнчө, суроо-жооптон кийин келет. Мисалы, Жусуп пайгамбарга байланыштуу кыссада автор Жусуп менен Зулайканын ортосунда болгон маселени диний жактан чечүүгө аракет кылган. Анда пайгамбардын жамалына ашык болгон Зулайка аны өзүнчө жерге кездешүүгө чакырат. Бул кылыгы ашыкча болгон соң, болгон күнөөнү Жусупка оодармакчы болот. Бул маселенин түйүнүн автор мындай баяндайт: *«СУРОО: Наристе чындап күбөлүк берген жок. Зулайка – жалган, Жусуп – чын дебестен, ишара менен жеткизет. Мунун мааниси кандай эле?*

ЖООП: *Макулуктун (адамзаттын) күбөлүгү экөөнүн бирөөсүнө дурум күбөлүк берип, пайда келтирсе, ана бири маскара болуп, жалган күбөлүк берет. Башкача айтканда бул наристе Алла Тааланын кудуретинен эле. Жалган сүйлөгөн болбойт,,*

туура сүйлөсө уят болмок. Бизди уят кылуу, шылдыңдоо Аллага жакпайт, Зулайканын айыбын ачпастан, сөз менен эмес, ишарат менен жеткизип: «Эй, Азиз, өзүң кара, көйнөгүнүн алды жырттык болсо, Зулайка ак, Жусуп – жалганчы», – дейт», – деп наристенин ишараты менен жеткизүүдө бир маани бар экенине токтолгон [4, 121-б.]. Эми ошол хикметтен алынган жыйынтыкты мындай баяндайт: «ПАЙДА: Эй, мусулман, өз айыбыңды башкага жүктөбө. Жүктөсөң, Алла (жаңагы) наристедей анын актыгын билдирет, сени маскара кылат.

Дагы (ПАЙДА): Бирөөнүн айыбын ачпа. Жусупка зыян болбойт, «Һийә рауэдәтнә ән нәфси» («Ал (аял) мени өзүнө көңүл бурдуруу аракетин жасады») деген жок. Жана наристе күбөлүк бергенде ачык айтпастан, абайлап жеткирди. Мисир Азизи аын түшүндү.

ПАЙДА: Эч качан эч кимди алдаба, ал да сени алдабасын» [4, 121-б.].

Рабгузи ушундай бир маселеден үч түрдүү жыйынтык чыгарган: 1. өз айыбыңды бирөөгө оодарба; 2) бирөөнүн айыбын ачпа; 3) эч кимди алдаба.

Рабгузи чыгармада «пайдадан» бөлөк **хикмет** жанрын да ийгиликтүү колдоно билген. Хикмет жанры Карахан бийлигинин тушунд жашап өткөн Ахмет Ясави тарабынан кеңири колдонулгандыгы белгилүү. Ал суфийликтин сырдуу дүйнөсүн ыр саптары менен баяндап берген. Газал ыр түзүлүшүнүн негизинде жазылган даанышман сөздөрдө, тагыраак айтканда хикметтерде Холик менен макулукту, башкача айтканда Жаратуучу менен жаратылышты сүйүү жагына абдан көңүл бурулган. Акын ааламдын тиреги сүйүүдө экенин, ошондуктан курчап турган дүйнөнү махабат аркылуу тануу керектигин баяндаган.

Рабгузинин кыссаларында, негизинен, пайгамбарлардын өрнөктүү өмүр жолун кара сөз менен жеткирүү максаты менен катар эле чыгарманын ичинде автор тарабынан берилген хикметтер да кездешет. Мисалы: «Дагы бир ХИКМЕТ: Бейишке кирүү хикмети мындай эле: Алла Таала мусулмандардын жанын, малын соодага салып бейиш берерин өкүм кылды. (Башкача айтканда) шариятта болбогон нерсени соодага салуу туура эмес болгондуктан бейишке киргизди. Жана ортомчуну көрсөттү. Соода менен

келишим туура болсо бейишке киргизет» [4, 23-б.].

Хикмет – орто кылымдагы чыгыш мусулман адабиятында кеңири кездешкен жанр. Түрк элдеринин адабият тарыхында Ахмет Ясави өз ойлорун хикмет жанры менен ыр саптары аркылуу берсе, Бурхан ад-Дин Рабгузи кара сөз менен жеткирген.

Кыссаларды окуп жатканда автор тарабынан айтыла турган диний насыяттарга басым жасалганын байкоого болот. Рабгузи пайда, үгүт-насыятт (панд уа насихат), хикметтен башка «**нүкте**» аркылуу да өз оюн бидирип турган. Чыгармадагы пайда, хикмет, нүктелерди сырткы формасына карап ажыратуу кыйын. Ошентсе да Рабгузи ар бирин чеберчилик менен колдоно билген. Мисалы: «Баянда мындай айтылат: Инжир дарагы Адам менен Евага беш жалбырак берди, денелерин жабышты. Таң атканда ошол беш жалбырактын бирин кийик жеп кетти, жыпар болду, бирин уй жеди, анбар болду, бирин аары жеди, бал болду, бирин курт жеди, жибек болду, бирин Адам жерге экти, жүн болду. Кыяматка чейин урпактарына кепин болды» деп келет да, ошол баяндагы оюн «нүкте» аркылуу түшүндүргөн [4, 27-б.]. «**НҮКТЕ**: Алла Таала Адамга жалбырак берүү үчүн инжир дарагын дайындады. Бардык жемиш (жашылча, жер-жемиш) үч түрдүү болот: алма, алмурут сыяктуу биринин сырты (гана) желсе, биринин ич желет, сырты желбеген жаңгак, бадам сыяктуу; биринин ичи да желбейт (мында ичиндеги данын айтып жатса керек – Т.К.), кабыгы да желбеген коон, дарбыз сыяктуу. Ал эми инжирдин сырты да, ичи да желет» [4, 27-б.].

Чыгармадиний-дидактикалык багытында жазылса да автор окурмандарына карата айтылган үгүт-насыяттарды да камтыган. Рабгузи ушул чыгарманы жазарда исламдагы кырк парздын бири – элди «жакшылыкка чакырып, жамандыктан тыюуга» басым жасаганы белгилүү. Ошондуктан, кыссанын бир-эки жеринде «**панд уа насихатты**», башкача айтканда, «**үгүт-насыятты**» айтууну унуткан эмес. Мисалы: «**ҮГҮТ-НАСЫЯТ**: Эй, мусулмандар, жаман менен жолдош болбогула. Эртең алар менен тозокко барбагыла. Бүгүнкү жаман жоро-жолдоштор эртең баары душман болот. «Аль-ахиллу йаумәзин ба’зуһум ли ба’зи ‘адууан илла аль-мутта-

кин» («Ал күнү достор бири-бирине душман болуп калат, чындыгында Алладан корккон пенделер буга кирбейт»). Кыямат күнү жаман жоро-жолдоштор бири-биринен качат. «Экөөбүздүн арабыз — чыгыш менен батыштын ортосундагы аралыктай. Мындай жолдош күткөн жаман», — дейт. «Йа лайта байни уа байнака бу'да эл-машрикайн фа би'сал карин» («Экөөбүздүн арабыз — чыгыш менен батыштын ортосундагы аралыктай. Шайтан кандай жаман жолдош»)» [4, 83-б.].

Рабгузи чыгармасынын дини-дидактикага негизделгенин соңунда келген минажаты да үгүт-насыяттан турат. Автор аны «**Танбих уа насихат**», башкача айтканда, «**Эскерту жана насыят**» деп берген. «Эй, мусулмандар, Расул (Алланын ага саламы болсун) урпагына бул залымдык (зулумдук) жасады, (акыретте) сураксыз калбайт. Ошондо аягына жетти, айып (ката) болбойт. Убакыт келет, бейгамдык жүрбөйт... Түз тур, кылмышка жаза, амалга сыйлык (берер) күн келсин. Айбат аянты жайылсын. Баштапкы, акыркы эли жыйылсын... башкача айтканда, эртең улуу күндө күч көрсөткөн, мал алган, акы (адилдик) бербеген заалымдар аяк астында тебеленет. Мээримсиз бектер жазаланат» [4, 450-б.].

Бурхан ад-Дин Рабгузинин кыссалар жыйнагында үгүт-насыятка көп орун бергенине карап, анын жазуучу гана эмес, ошол эле учурда насаатчы (дин таратуучу) болгонун да танууга болбойт. Ар бир кысса-хикаянын ичинде өз орду бар үгүт-насыят айтканы далил болот. Мисалы, Хазирет Омардын Исламды кабыл алуу тарыхын айтып, окурмандарынан мындайча **сүйүнчү** сурайт: «**СҮЙҮНЧҮ**: Ушул эки арип Омардын Исламды кабыл алышына себеп болду. Жетимиш жыл, сексен жылдан бери мусулмандар (ушул аятты) окуп жатат. Бейишке кирүүсүнө себеп болсо, кандай сонун!» [4, 344-б.].

Автордун Хазирет Омардын динге келишине себеп болгон эки арип дегени – Курандагы «Т» жана «Һ» ариптеринин айкашынан турган «Таһә» сүрөсү. Омардын карындашы «Таһә» сүрөсүн окуп отурганда, ал ачууланып кирип келет да, Алланын аяттары жазылган барактарды айрып салмак болот. Ошол кезде Омардын жүрөгүнө ыйман кирип, динди кабыл алат. Рабгузи ошол учурду: ««Т» – дааратка себеп болду, «Һ» – хидаятка (туура

жолго) жол берди», – деп сүрөттөйт [4, 344-б.].

Чыгармадагы эң көлөмдүү кысса – Жусуп пайгамбардын окуясы. Ал кыссада автор араб, парсы адабиятында кездешкен бир нече жанр мен адабий үлгүлөрдү катар берген. Анын бири – **ишарат**. Башкача айтканда, автордун айта турган ойун көмүскө түрүндө, акылмандык менен, табышмактатып жеткизет.

Рабгузи Жусуп пайгамбардын сулуулугун өзгөчө сүрөттөгөн. Адамзат баласы эле эмес жан-жаныбарлар да анын сулуулугуна суктанганын жазат. Бир арабдын төөсү Жусуп пайгамбарды көрү үчүн үч күндүк жолду бир эле күндө басып өткөнүн сүрөттөйт да, айта турган ойун ишарат менен билдирет: «**ИШАРАТ: Жусупту көргөндө муңдуу тилсиз төөнүн абалы ошондой болсо, (байкуш) Зулайка кантип сабырдуу болду экен?!**» [1, 131-б.]. Андан кийин:

Көз көргөнү жамал ал,

Сүймөк аны халал ал.

Ошондой жамал көрүп алып,

Ким сүйбөсө убал ал, [1, 131-б.] – деп, өз оюн төрт ыр сабы менен билдирген.

Ушул кыссанын ичинде Рабгузи чыгыш адабиятындагы **латифаны** да колдонгон. Мисалы: «**ЛАТИФА**: Акылдууларга айдай, күндөй жарык болот...». Дагы бир жерде: «**ЛАТИФА**: Зулайка «мажази» эле, өз айыбын Жусупка оодарды «**Ма жазау ман арада би ахлика суан**» («**Сенин аялыңа жамандык ойлогон адамдын жазасы тек кана...**»), – деди. Сүйүктүүсү болгон учурда досун сыйлады. Эмне болсо да мага болсун деп, айыбын өзүнө алып: «**Ана рауадтуһу эн нәфсәиһи уә иннәһу ләмин әс-садиқинә**» («**Мен аны өзүмдү каратуу үчүн аракет кылдым, ал чынында адилеттүүлөрдөн**»), – деди» [4, 151-б.].

Рабгузи Киссасын жазууда өзүнө чейинки маалыматтарга, илимпоз-окумуштуулардын пикирлерине таянууга аракет кылган. Бир нече маалыматтарды катарынан берген учурлары да көп. Кээде бир-бирине карама-каршы маалыматтар менен пикирлерди катар берип, кайсынысын тандоо керектигин окурмандын өз эркине калтырат.

Рабгузи ал маалыматтарды «**хабарда келет**», «**хабарда мындай деп келет**», «**дагы бир хабарда мындай келет**», «**дагы**

айтам» деген сөздөр менен берген. Тактап айтканда, чыгармадагы хабар – автордун өзү окуган же уккан маалыматтары. Мисалы, Нух пайгамбар Киссасында мындай хабарлар берилген:

«Хабарда мындай келет: Нухка пайгамбарлык келгенде (ал) жүз жашта эле. Тогуз жүз элүү жыл (Алла динин) карманды. Дагы бир риваятта төрт жүз жашта эле деп келет. Топон суудан кийин үч жүз элүү жыл жашаган. Баары (баарын кошкондо) миң жети жүз жыл. Кырк күн бою жамгыр жаады дейт. Ар бир тамчысы тегирмен ташындай эле. Дүйнөдө кандай бийик тоо болсо, ошонун башына кырк каары суу топтолду. Кемедеги сексен адамдан башкаа дүйнөдө эч ким тирүү калбайт, баары каза болду» [4, 49-б.].

Автор кээ бир маалыматтарды **риваят** түрүндө берет. Риваяттын хабардан айырмачылыгы – мында жеткизүүчүнүн аты-жөнүн берүүгө аракет кылат. Тактап айтканда, хабарга караганда риваяттын автору бар, башкача айтканда, жеткизүүчүгө шилтеме берилет. Мисалы, Нух пайгамбар Киссасында: *«Кагб риваят кылат: Адам уктаганда түш көрдү. Уругу жерге тамды, топуракка сиңди. Алла Таала ал суудан Йажүж-Мажүждү жаратты. Бизге ата жагынан кошулуп, боор болду. Чыныдыгынад Ева жагынан кошулбайт, өгөй.*

Абдулла ибн Аббас (Алла андан ыразы болсун) Адам баласы он топко бөлүнөрүн, анын тогузу Йажүж-Мажүж, калган бир тобуна бардык адамзат баласы кирерин айтат» – деп, [4, 49 б.] Кагбга шилтеме келтирет.

Чындыгында, кээ бир риваяттардын автору кошо берилбеши да мүмкүн. Бул

сөзүбүзгө «Омар ибн аль-Хаттабдын өзгөчөлүгүндөгү» төмөнкү риваят далил болот:

«Риваят кылат: Жабирайил: «Көктөгү бардык периштелер Омар Исламды кабыл алганда кубанды», – дейт» [4, 351 б.].

Араб, парсы жана түрк жазма эстеликтеринде жыш кездешкен жанр – **минажат**. Минажаттын ыр менен да, кара сөз менен жазылган үлгүлөрү бар.

Эпикалык чыгармаларда, көбүнчө, минажат чыгарманын аягында келгени белгилүү. Анда автор өзүнүн алсыз экенин, Жаратуучунун мээримине үмүт кылганан айтып, окурмандарынан дуба сурайт. Чындыгында, Рабгузи минажатты өз чыгармасынын бир нече жеринде колдонгон. Мисалы, Хазирет Омардын Исламды кабыл алганын айтып келип, ошол жерде ушул жанрга орун берген: *«МИНАЖАТ: Теңирим, Омар Расулду өлтүргөнү келген кезде ыйман бердиң. Биз көптөгөн жылдан бери Мухаммеддин пайгамбарлыгын таанып келебиз. Акыркы деимибизде ыйман менен барууну жана акыретте дидар көрүүнү насип кыл!» [4, 346-б.].*

Жогоруда келтирилген мисалдардан Рабгузинин чыгыш мусулман адабиятында кездесетин бир нече жанр жана адабий өрнөктөрдү чыгармасында ийгиликтүү пайдалана билгенин дароо байкоого болот. Буга чейинки адабий эстеликтер бир гана жанр менен жазылса, Рабгузи бир кыссада бир нече жанр жана адабий үлгүлөрдү катар берүүгө аракет кылган. Жалпы Алтын Ордо доорунда жазылган чыгармаларда бир нече жанр жана ыр формасы калыптанып калган. Мындай чеберчиликти ошол доордо жазылган бир нече чыгармалардан да кездештирүүгө болот.

Адабияттар:

1. Кыргыз адабиятынын тарыхы. Байыркы орток жана кол жазма адабияты. А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – Бишкек: 2017. IV-том. – 464 бет.
2. Саманчин Т. Чыгармачылык жолу// Молдо Кылыч. – Фрунзе: Адабият, 1991. – 334 б.
3. Кыраубаева А. Ғасырлар мурасы. Алматы: Мектеп, 1988. –163 б.
4. Адабий жөдигерлер. 20 томдук. Насируддин Бурхануддин Рабгузи. Пайгамбарлар Киссасы. 8 том. Алматы: Таймас, 2008. – 480 б.
5. Остонакулов И. Қисас ар-Рабгузий – адабий асар. Автореферат (кандид.). Тошкент, 1993.
6. Сафарова Х. Рабгузийнинг «Қиссаи Юсуф Сиддиқ алайхис-салом. Автореферат (кандид.). Самарқанд, 2001.
7. Nəsiyeva N. Nəsirəddin Rəbquzinin Qisəsül-ənbiya əsəri və dili (nam. diss. avtoref.) Bakı, 1992.